

Старший науковий співробітник Національного музею мистецтв ім.

Богдана та Варвари Ханенків

ФАРФОР У ПОБУТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ 18 СТОЛІТТЯ

Ключові слова / Key words: фарфор / porcelain, побутування / functioning, еліта / elite, посуд / tableware

У 18 столітті козацька старшина, перетворившись на одного із головних представників шляхетства, стає провідним замовником коштовного посуду, що слугував оздобою вишуканих інтер'єрів та розкішних трапез. Уривчасті відомості про українські маєтки означеного періоду свідчать про оснащення «китайських кабінетів» у відповідності до загальноєвропейської моди. Наприклад, китайські кімнати існували у Підгорецькому, Кристинопільському [13, с. 47, 58] та Вишневецькому замках [11, с. 23]. В резиденції Радзивілів у Золочеві, яка перебудовувалась у 1730-х роках, поряд з двоповерховим мурованим палацом знаходився одноповерховий Китайський палац, який мав «круглу залу, шість покоїв при ній і “креденс”» [7, с. 33]. На жаль, нам не вдалося віднайти більш докладної інформації щодо оснащення означених приміщень. Чи були вони оздоблені китайськими лаками та фарфором, чи самим лише фарфором, і яку частку займав останній у їх оформленні, нам невідомо. Проте, навіть цієї мізерної інформації достатньо для того, щоб констатувати проникнення та вплив європейського шинуазрі на оформлення маєтків української знаті, а значить, і проникнення європейських смаків щодо фарфорового оздоблення. Важко уявити, що «китайські кабінети» українських палаців могли зовсім обійтися без

фарфору, який у європейській свідомості невід'ємно був пов'язаним із поняттям китайського.

Щодо фарфорового посуду, то для окреслення сфери його побутування в межах означеної хронології важливим видається звернення до особливостей розвитку місцевої кулінарії, а через них до специфіки оздоблення столу. Як відомо, знать Речі Посполитої з одного боку тяжіла до європейської моди та європейського стилю життя, а з іншого притримувалась старосвітських звичаїв. Тож, на польську кухню впливали як західні (французька, німецька, італійська, англійська), так і східні кулінарні традиції. З кінця 17 століття ваги набирають вишукані традиції більш легкої французької кухні, в моду входять різноманітні супи, бульйони, паштети, випічка тощо, приготовані за французькими рецептами [17]. Окрім того, в результаті поширення французької моди та передових завоювань в сфері приготування та споживання їжі, з'являється потреба у запрошенні найшановніших у Європі французьких кухарів та у перекладі французьких куховарських книг [17]. Такі книги почасти містили поради щодо використання фарфорового посуду. Наприклад, у книзі Грімона де Лариньє (1755) зазначалося скільки точно знадобиться фарфорового посуду для сервірування обіду на 20 кувертів у три подачі без десерту [14, с. 98-99, 110]. З темою сервірування столу невід'ємно пов'язані розкішні настільні прикраси, які виготовлялися з цукру, тіста, металу, каміння, скла і звичайно ж з фарфору. Про те, що українська еліта була знайома з європейською «бенкетною модою» свідчать записки В.І. Ярославського. Описуючи життя багатого поміщика Михайла Івановича Комбурля у Хотині, Ярославський зазначає, що господар ще за часів Катерини II звик організовувати пишні обіди, вечірки та бали. У маєтку вишукано сервірували стіл, використовуючи кришталеві дошки, на які зазвичай ставили фарфорові «стопки», а також прикрашали їх ландшафтами, створеними за допомогою кольорового піску [5, с. 142-143]. Саме таке витончене декорування столу у останній чверті 18

століття входить в моду у Франції, а слідом за нею і в інших країнах [14, с. 149].

Також, інформацію про традиції бенкетування серед окремих представників української еліти кінця 18 століття дає роман Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Про використання керамічного посуду в тексті роману опосередковано свідчать два епізоди. По-перше, згадка про гру з використанням креймашек – уламків від розбитих керамічних тарілок або кахлів. По-друге, свідчення про введення звичаю пити чай та каву. Під час чаювання використовували самовар, а також чашки з блюдцями. Спочатку чай наливали у чашку, а потім переливали до блюдця, щоб остудити напій [6]. Складно уявити, щоб ці маніпуляції проводили з розпеченим від гарячого чаю металевим посудом. Дійсно, про використання фарфорового чайного посуду переконливо свідчать численні згадки у документах 18 століття. Наприклад, серед опису майна Павла Полуботка згадуються 9 фарфорових чашок. Досить цікаво, що вони віднесені до рубрики кришталевого посуду [12, с. 23]. Таким чином, якщо в описах майна цього часу немає переліку усіх предметів, а згадується лише «посуд срібний, олов'яний, кришталевий», то немає певності, що мова не йде і про фарфор. Щоденник генерального хорунжого М. Ханенко рясніє згадками про фарфоровий чайний посуд, а також про покупки чаю та кави. У 1733 році від отця Варсанофія Ханенку принесли «финжаль фарфуровый и мисочку болшіе», у 1745 році він придбав 6 пар фарфорових чашок, трохи згодом ще «фарфурной посуды 10 штук » і ще 12 пар чашок фарфорових, завершують фарфорові покупки в цьому році «3 посуды фарфурные высокіе съ кришками, пара сосудовъ низкихъ съ кришками-жь, 24 пары разныхъ цвѣтовъ чашокъ чайныхъ зъ мисочками, а 6 паръ зъ кришками, да одна мисочка съ подножіемъ мосіенжнымъ, чайникъ фарфурный». У 1747 році М. Ханенко придбав ще дюжину фарфорових чашок з синіми квітами [15]. Трохи менше згадок про фарфоровий чайний посуд містить щоденник генерального підскарбія Якова Марковича. Проте,

цей недолік компенсує той факт, що на його сторінках ми зустрічаємо окрім простої фіксації покупки або подарунку фарфорових чашок та чайників, згадку про місце виробництва: «где купилемъ зъ китайскихъ товаровъ картину за 40 а. чашку черепаховую за 1 р., пушку деревяную на табакъ за полтину и пару чашокъ фарфуровихъ за полтину жъ» [3, с. 239]. Про походження фарфорового чайного посуду, яким користувались представники заможних верст населення, певні дані дають описи майна церковної еліти. Так, серед майна Сифа Гамалії, настоятеля Віденського монастиря, згадується китайський фарфоровий чайник, а серед особистих речей києво-кирилівського архімандрита Кирила Кучеровського фігурує сім пар саксонський та три пари китайських чайних чашок [16, с. 175-176]. Виходячи з численних описів майна ченців можемо стверджувати, що фарфоровий чайний посуд, китайського та німецького виробництва, був досить поширеним та вживаним. Про доволі широке застосування фарфорового посуду для чаю та кави свідчать і розкопки Новобогородицької фортеці (сучасна Дніпропетровська область), яка зводилася за часів Івана Мазепи. До імпортованих, знайдених у житлах, належать фаянсові та фарфорові піали та чашки [9, с. 67-68]. Про темпи розповсюдження моди і зростання попиту на іноземні фарфорові вироби свідчать і відомості Добрянської прикордонної служби за 1766 рік. Так, за даними свідченнями на терени України було ввезено 848 дюжин та 51 штуку різноманітних чайників, чашок, піал, цукорниць, тобто більше 10 тисяч виробів [16, с. 121].

Проте, окрім чайного посуду у 18 столітті на українських територіях був поширений, мабуть, увесь існуючий арсенал посудних форм. Підтвердженням тому може слугувати інвентар Олицького замку 1755 року. Окрім згадок про використання китайських фарфорових плиток, в ньому подається перелік фарфорового посуду, серед якого зустрічаються різноманітні тарілки, теріни, салатники, цукорниці, кошики, глечики тощо [1, с. 313, 319, 328]. Деякі уявлення про розповсюджений асортимент дає

складений у 1764 році опис майна, яке залишилось після смерті Шарфи Степанівни Скоропадської: «Фарфур три креденсь, и въ имбару. Полоскателныхъ двѣ чашки, молочникъ одынь, чашокъ саксонскихъ зъ ушкамы, 14 парь, а простыхъ 10 парь (...) чашка чайная зъ мисочкою и кришкою, талѣрокъ саксонскихъ 2, (...) каменныхъ талѣрокъ 34» [10, с. 24]. Зустрічаються і фаянсові тарілки і супниці. Останні були знайдені, наприклад, поміж інших речей при розкопках на території вже згаданої Новобогородицької фортеці [9, с. 67] та Старого Арсеналу у Києві [2, с. 390].

В даному контексті цікавим видається опис подорожі Катерини II по Україні в 1787 році. У палаці імператриці бенкетний стіл сервірували паризьким срібним сервізом. На обіді, влаштованому в честь Катерини II київськими купцями, знову ж таки використовували срібний з позолотою сервіз, для цього випадку навмисно позичений у графа Румянцева-Задунайського. Та ж історія повторилась і у Харкові. Згадки про вироби з тонкої кераміки пов'язані із двома епізодами під час перебування у Києві. По-перше, із піднесенням імператриці у Фролівському монастирі ігуменею Августиною (у дівочтві Апраксіна) хліба з сіллю на фаянсовому тарелі, а, по-друге, зі згадкою французького посла Луї Філіпа де Сегюра про піклування імператриці, яка для забезпечення комфортного життя посла у Києві, надіслала йому поміж іншим фарфоровий сервіз. В цілому, фарфор у описах подорожі Катерини II згадується лише по відношенню до імператорського почту, або російських територій. Так, як тільки імператриця наближується до російського кордону – з'являються згадки про фарфор. Наприклад, в містах Орел та Тула місцеве купецтво окрім хліба на срібних тарелях підносило Катерині II фрукти у фарфорових кошиках, або на фарфорових тарелях [4, с. 107, 113, 116, 411, 413-414, 461, 470, 226-227]. На перший погляд така ситуація видається дивною. Її можна пояснити вибіркоким характером подачі інформації, або ж припустити, що фарфор не належав до помітних явищ побуту українських елітарних кіл. Друга версія видається більш

переконливою. Як відомо, фарфор на українській території у складі Російської імперії завозився переважно російськими ж купцями [16, с. 121], засвідчуючи великодержавну моду. Українська знать у даний період ще намагалась трималася старосвітських звичаїв, традицій блискучого минулого. Мода проникала у її побут, трансформуючи його, але цей процес був поступовим і нерадикальним. В даному контексті можна згадати вже цитованого «Пана Халявського» Квітки-Основ'яненка, або ж ту надмірну орієнтальну розкіш, яка вразила Катерину II під час спілкування з графінею Потоцькою у Києві [4, с. 414]. Імпортований фарфор був звичним, проте все ж іноземним компонентом українського повсякдення, в той час як розкішний срібний посуд – згадкою про місцеві традиції.

Серед доволі красномовних свідчень на користь вкорінення фарфору в якості елітарного матеріалу в просторі українського повсякдення, свідчить окрім іншого поява «білого золота» у списках посагу. Так, наприклад, фарфор фігурує серед посагу дочки бунчукового товариша Параски Скорупи (1758) [16, с. 159] та серед приданого дочки графа І. Безбородько Клеопатри (1811) [8, с. 148]. Фарфорові вироби також стають вишуканим подарунком і не тільки на дипломатичному, офіційно-державному рівні, але й на рівні особистісному, тобто перетворюються на сувенір, пам'ятний подарунок. Так, М. Ханенко у 1749 році від Урила Івановича отримав у подарунок фарфорову люльку [15], а майор І. С. Лашкевич у 1791 році зазначає у листі до своєї дружини: «...купилъ равно и фарфоровыхъ черепокъ и блюдечекъ и табакерку бабушкѣ...» [10, с. 139].

Проте, на нашу думку, найбільш переконливим свідченням на користь визнання українською елітою необхідності використання фарфору є заснування на українських теренах у 18 столітті двох приватних фарфорових підприємств: в 1747 році у Жовкві за часів володарювання Міхала Радзивіла та майже через 40 років – у Корці з ініціативи князя Чарторийського.

Отже, фарфор у 18 столітті входив до українського побуту послуговуючись декількома шляхами, а його вкорінення було обумовлене дією різних культурних традицій. Найпотужнішим був, що й не дивно, європейський імпульс, до якого додалися російський та азійсько-традиційний (турецькі кордони та місцеві орієнталізовані традиції). В цілому, фарфор в Україні побутовував у визначених європейською традицією сферах: облаштування інтер'єрів та сервірування столу, яке розпочалося із запровадження екзотичних іноземних напоїв – чаю та кави. Доволі традиційно фарфор в Україні виконував репрезентативну та декоративну функції, функцію офіційного, престижного подарунка (символу суспільно-політичного статусу) та сентиментального сувеніру (знаку сердечної прихильності), і звичайно ж роль невід'ємного супутника трапези. Однак, процес укорінення фарфору у побуті українських еліт у 18 столітті відрізнявся неоднорідністю. Полонізована шляхта та козацька старшина мали різні центри тяжіння. Тож, не дивно, що фарфорова присутність і її європейський характер були відчутнішими на західних теренах України: тут ми відмічаємо загальноєвропейську моду на облаштування фарфорових кабінетів та приватних фарфорових виробництв. Разом з тим, чим ближче до східних кордонів, тим менш актуальною ставала екзотичність «білого золота». Звичайно, як і для європейських країн, для України фарфор був матеріалом «без коріння», однак, матеріалом з конкретною, відчутною, повнокровною локалізацією і не менш конкретною традицією побутування. Тож, українцям не були відомі європейські ажіотаж та фарфорові безумства. Та й російський досвід штучної європеїзації, а відповідно стрімкого поширення фарфорової моди, яка була яскравою гранню тогочасної європейської культури, був незнайомий Україні. Фарфор проникав і укорінювався в українському побуті поволі, не змітаючи місцевих традицій у шаленому вирі.

Література:

1. Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 р. / Володимир Александрович // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2003. – Випуск 3. – С. 301–331
2. Гущина Л.В. «Гребенщиківська» тарілка тарілка XVIII ст. з фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Гущина Л.В. // Могилянські читання 2011 року: Збірник наукових праць: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування. – 2012. – С. 390-393
3. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича // Киевская старина. – 1894. - № 3. – С. 225-240
4. Есипов Г.В. Путешествие Императрицы Екатерины II в Южную Россию в 1787 году // Киевская Старина. – 1891. – №1(С.), 3 (С.); 1892. – № 3 (С.), 5 (С.).
5. Записки В. И. Ярославскаго // Киевская Старина. – 1887. – № 9. – С. 109-152
6. Квітка-Основ'яненко Г. Пан Халявський. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Григорій-Квітка-Основяненко/74918-1/Пан-Халявський>
7. Князі Радзивіли / [В. Александрович та ін.; відп. ред. Ю. Ференцева; пер. В. Журби, Н. Потапенкової]. – К. : Балтія-Друк, 2012. – 271 с. : іл.
8. Коваленко О. Григорій Милорадович і журнал “Киевская старина” / О. Коваленко // Сіверянський літопис. — 2007. — № 6. — С. 147-152
9. Ковальова І.Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я: темат. зб. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 62–69
10. Лазаревский А. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича // Киевская старина. - 1895. - № 3. – Приложение 2 (С. 17-32); 1896 . - № 1. – Приложение 2 (С. 129-144).

11. Лукомский В., Лукомский Г. Вишневецкий замок / В. Лукомский, Г. Лукомский // Старые годы. – 1912. – март. – С. 3–40
12. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. - 1862. - Кн. 3. – V. Смес. - С. 1 - 90.
13. Родічкін І. Д. Старовинні маєтки України : Маєток як синтез мистецтв. Архітектура садів і парків. Поетика старовин. садиби : [Книга-альбом] / І.Д.Родічкін, О.І.Родічкіна. – К. : Мистецтво, 2005. – 383 с. : іл.
14. Сиповская Н.В. Фарфор в России XVIII века / Наталия Сиповская. – М.: «Пинакотека», 2008. – 392 с.: ил.
15. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>
16. Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська академія. – 2012. – Вип. 10. – С. 117-184.
17. Kuchowicz Z. Obyczaje staropolskie / Zbigniew Kuchowicz. – Режим доступу: <http://spoti.pl/dokument/1000/zbigniew-kuchowicz---obyczaje-staropolskie>